

ΜΕΡΟΣ Ι

Ιστορία του Γυναικείου Κινήματος

Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*

Χάρης Αθανασιάδης

*Να το κορμί μου–
Η ζωντανή πηγή της Ιστορίας***

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος είναι συνυφασμένη με τις έννοιες της κυριαρχίας και της σύγκρουσης. Ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται αμφισβητώντας θεωρητικά και πρακτικά συγκεκριμένες κυρίαρχες σχέσεις (άρα λογικές, αξίες και πρακτικές) και, αναπόφευκτα, τις επωφελούμενες από αυτές κοινωνικές ομάδες. Συγκροτείται, συνεπώς, ενόσω εμπλέκεται σε έντονες και παρατεταμένες ιδεολογικές και κοινωνικές συγκρούσεις για τον επαναπροσδιορισμό κατεστημένων σχέσεων και συνακόλουθα για την ανακατανομή της ισχύος ανάμεσα σε κυρίαρχες και υποτελείς κοινωνικές κατηγορίες (τάξεις, φύλα, φυλές, εθνότητες).¹ Στην περίπτωση του φεμινιστικού κινήματος η βασική λογική που τίθεται σε αμφισβήτηση είναι η διαίρεση του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό και, κυρίως, η αντιστοιχισή του με τα δύο φύλα. Ο δημόσιος χώρος της πολιτικής και της οικονομίας αποδίδεται προνομιακά στους άνδρες, ο ιδιωτικός της οικογένειας ανατίθεται στις γυναίκες. Ένας κατά φύλα καταμερισμός παρουσίας και δράσης εξόχως «λειτουργικός»,

* Το κείμενο γράφτηκε ειδικά για την παρούσα συλλογή δοκιμίων και ως εκ τούτου, εκτός από τους περιορισμούς χώρου και χρόνου, έλαβε υπόψη το ειδικό αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται: Τους εκπαιδευτικούς, άνδρες και γυναίκες, της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

** Από την ποιητική συλλογή του Γιάννη Πατίλη *Γραφέως Κάτοπτρον* (Ψυλον, Αθήνα, 1989).

1. Η ανάγνωση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, που ακολουθεί, αντλεί από την προβληματική των κοινωνικών κινήματων. Επιμένει κυρίως στους στόχους του κινήματος (και συνακόλουθα στις ιδεολογικές του αφετηρίες) και στις διαδικασίες προώθησης των στόχων (αξιοποίηση πολιτικών και κοινωνικών ευκαιριών και κινητοποίηση πόρων). Για τα κοινωνικά κινήματα βλ. ενδεικτικά Mario Diani, "The concept of social movement", *The Sociological Review*, vol. 40, no 1, 1992, pp. 1-25 και Donatella Della Porta & Mario Diani, *Social Movements: An introduction*, Blackwell, Οξφόρδη, 1999.

εφόσον εδράζεται στην ίδια τη βιολογία. Στις πιο εκλεπτυσμένες εκδοχές αυτού του επιχειρήματος οι γυναίκες δεν είναι άμοιρες αρετής και αξίας. Μόνο που οι αρετές τους (το συναίσθημα, η αφοσίωση, η ευαισθησία, η αυτοθυσία, η αυταπάρνηση) συνδέονται άρρηκτα με την ιδιωτική σφαίρα και άρα η αξία τους οφείλει να αποτιμάται με κριτήριο την ανταπόκρισή τους στις απαιτήσεις αυτού του χώρου (τη φροντίδα των παιδιών, τη διαχείριση της οικίας, την υποστήριξη του άνδρα στην επαγγελματική του σταδιοδρομία).² Το φεμινιστικό κίνημα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά οι συλλογικές προσπάθειες να αντικρουστεί θεωρητικά και πρακτικά το ανωτέρω επιχείρημα, ώστε να ξεπεράσει η γυναίκα τα όρια του ιδιωτικού και να εισέλθει, ισότιμα με τον άνδρα στο δημόσιο χώρο. Το επιχείρημα προϋποθέτει την αποδοχή της θέσης πως η γυναικεία υστέρηση δεν είναι φυσική και άρα αιώνια, αλλά κοινωνική και άρα δύναμι αναστρέψιμη. Με άλλα λόγια, η ανισότητα των δύο φύλων είναι διαμορφωμένη ιστορικά.³ Μια αυτονόητη σήμερα παραδοχή, η οποία, ωστόσο, όπως και οι σύστοιχες πρακτικές χρειάστηκε να περιμένουν τον 19^ο αιώνα για να βρουν απήχηση. Σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης η γέννηση και ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος μπορεί, πράγματι, να συσχετιστεί πειστικά με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό και πολιτισμικό χωροχρόνο: τα νεωτερικά, βιομηχανικά ανεπτυγμένα κράτη-έθνη της Δύσης.⁴ Το παρόν συνοπτικό σημείωμα δε θα αναλάβει, βεβαίως, τον άθλο να τεκμηριώσει το ανωτέρω επιχείρημα, ούτε πολύ περισσότερο να περιγράψει τις πολλαπλές εθνικές του εκδοχές.⁵ Στοχεύει απλώς να σκιαγραφήσει –και μάλιστα σε απολύτως αδρές γραμμές– τη συγκρότηση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, θεωρώντας το ως

-
2. Εξυπακούεται ότι κάθε άλλο παρά έλειπαν οι ολοσχερώς απαξιοτικές αποτιμήσεις, ακόμη και σε επίπεδο υψηλής διανόησης. Βλ. για παράδειγμα την ακόλουθη αποστοrophe του Σοπενχάουερ: «Θα ήταν ευχής έργο, αν και στην Ευρώπη βάζαμε στη φυσική του θέση αυτό το νούμερο δύο του ανθρώπινου είδους, και δίναμε τέλος στη σύγχυση καταργώντας τον όρο κυρία, με τον οποίο δεν γελά μονάχα ολόκληρη η Ασία, αλλά θα γελούσαν και η Ελλάδα και η Ρώμη». Στο Schopenhauer, *Περί γυναικών*, μφρ. Νικήτας Σάμιος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2006.
 3. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σ. 36.
 4. Ο φεμινισμός του τρίτου κόσμου αναπτύχθηκε (όταν και όσο αναπτύχθηκε) εξαιτίας του δυτικού και σε σχέση με τον δυτικό, πράγμα που δεν αλλάζει από το γεγονός ότι κάποιες φορές αμφισβήτησε πειστικά ή/και εμπλούτισε τις παραδοχές και πρακτικές του δυτικού. Το ίδιο ισχύει και για τον μαύρο φεμινισμό, ο οποίος, άλλωστε, αποτελεί πτυχή του δυτικού, εφόσον αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ. Για τη συμβολή των ιδιαίτερων εκδοχών και γενικότερα την ποικιλομορφία της φεμινιστικής προβληματικής βλ. Valerie Bryson, *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.
 5. Για μία ιστορική τεκμηρίωση του ισχυρισμού βλ. τα ειδικά κεφάλαια στις διεισδυτικές επισκοπήσεις του Eric Hobsbawm: *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000 [κεφ. Η': «Η νέα γυναίκα», σελ. 298-338] του ίδιου και *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995 [κεφ. Χ': «Η κοινωνική επανάσταση», σελ. 368-410].

πτυχή του δυτικού και εστιάζοντας στις δύο πλέον κρίσιμες για την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στιγμές του: το φιλελεύθερο φεμινισμό του μεσοπολέμου και τον ριζοσπαστικό φεμινισμό της μεταπολίτευσης.

Ο φιλελεύθερος φεμινισμός του μεσοπολέμου⁶

Η ίδρυση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας στα 1920 σηματοδοτεί τη συγκρότηση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος. Μέσα από τη δράση του Συνδέσμου από τις επεξεργασίες του εντύπου που εξέδιδε («Ο Αγώνας της Γυναίκας», 1923-36) διαμορφώνεται ένα συνολικό και σαφές πρόγραμμα για την έξοδο των γυναικών σε όλες τις πτυχές του δημόσιου χώρου. Στις προηγούμενες τρεις δεκαετίες είχε ήδη συγκροτηθεί ένας διακριτός δημόσιος χώρος γυναικών με επίκεντρο την Καλλιρρόη Παρρέν (1859-1940) και το έντυπό της «Η Εφημερίς των Κυριών» (1888-1918) και είχε προβληθεί συστηματικά το αίτημα για εκπαίδευση των γυναικών και (κάπως πιο διστακτικά) το αίτημα για εργασία των γυναικών. Η όλη επιχειρηματολογία, όμως, αντλούσε πρωτίστως από τις πηγές της παράδοσης, της φιλανθρωπίας

6. Για τη σύνθεση αυτού του κεφαλαίου αξιοποιήθηκαν, υπό το βλέμμα πάντοτε της προβληματικής των κοινωνικών κινήματων, οι συμβολές των Ρεπούση, Μπουτζουβή και Σαμίου στην πρόσφατη πολύτομη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, στις οποίες και παραπέμπω για περισσότερες λεπτομέρειες. (Κατά χρονολογική σειρά: Μαρία Ρεπούση, «Το φύλο των γυναικών: Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 5, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 187-196. Αλέκα Μπουτζουβή, «Γυναικείο κίνημα: Όψεις και δράσεις 1909-1922», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 283-292. Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940: Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 65-76. Της ίδιας, «Οι Ελληνίδες στην κατοχή: Πόλεμος και ανατροπές», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 179-188. Της ίδιας, «Οι γυναίκες στον εμφύλιο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 261-270). Μια ευρύτερη και πιο επισταμένη ενασχόληση, ωστόσο, δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από τις κλασικές πλέον μελέτες των Βαρίκα, Αβδελά και Ψαρρά: Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 1996. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα, 1985. Επίσης, τα ακόλουθα πιο σύντομα κείμενα: Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σελ. 337-359. Της ίδιας, «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων στο μεσοπόλεμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996, σελ. 83-99. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χρ. Χατζήωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 67-82).

και του εθνικισμού: Η γυναίκα χρειάζεται να μορφωθεί, ώστε να γίνει άξια σύζυγος και μητέρα, να διαπαιδαγωγήσει τον ικανό στρατιώτη που θα αγωνιστεί για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, να προστατευτεί ηθικά και βιολογικά από τους κινδύνους της εργασίας στις βιοτεχνίες. Θα μπορούσε, βεβαίως, βάσιμα να υποστηριχθεί πως ο γυναικείος λόγος αναζητούσε ισχύ και νομιμοποίηση στις κυρίαρχες παραδοσιακές λογικές της εποχής και στον ανερχόμενο εθνικισμό, που κορυφώθηκε μετά την ήττα του 1897 και κυρίως στη διάρκεια του μακεδονικού αγώνα (1904-08). Ακριβώς γι' αυτό, όμως, οι πρώτες γυναικείες διεργασίες δεν μπορούν να θεωρηθούν φεμινιστικό κίνημα παρά μόνο ένας χώρος από τον οποίο (αλλά και σε αντιπαράθεση με τον οποίο) γεννήθηκε ο φεμινισμός του μεσοπολέμου. Ο τελευταίος αυτός όχι μόνο θα ολοκληρώσει το πρόγραμμα της γυναικείας εξόδου στη δημόσια σφαίρα εισάγοντας την πολιτική και κοινωνική δράση, αλλά, το πιο σημαντικό, θα καταδείξει το νεωτερικό του χαρακτήρα αναζητώντας επιχειρήματα στη φαρέτρα του φιλελευθερισμού: Η πολιτεία και η κοινωνία οφείλουν να άρουν όλα τα θεσμικά και αξιακά εμπόδια που περιορίζουν την εκπαίδευση και την εργασία των γυναικών όχι στο όνομα του έθνους, της φιλανθρωπίας ή της αναβάθμισης των παραδοσιακών ρόλων αλλά στο όνομα των φιλελεύθερων αστικών αξιών: της αξιοκρατίας και της ισονομίας των πολιτών. Διότι και η γυναίκα είναι δικαιωματικά πολίτις και μόνο από την υπάρξή της, ως άνθρωπος. Γι' αυτό ακριβώς και το δικαίωμα της ψήφου, σύμβολο της συμμετοχής στα κοινά, άρα σύμβολο της ιδιότητας του πολίτη, αναδεικνύεται στην δεκαετία του 1920 σε κυρίαρχο αίτημα.

Είναι προφανές πως η νεωτερική ανασυγκρότηση του φεμινιστικού προγράμματος στο μεσοπόλεμο σχετίζεται πολλαπλά με τον φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, που επιχειρήσε η βενιζελική παράταξη στην ίδια περίοδο. Ως ιδεότυπος, άλλωστε, η Ελληνίδα φεμινίστρια του μεσοπολέμου ήταν υψηλής μόρφωσης γυναίκα της αστικής ή μεσοαστικής τάξης, ιδεολογικά φιλελεύθερη, με σοσιαλιστικές συχνά επιρροές, άρα πολιτικά βενιζελική και, πιθανότατα, φιλικά διακείμενη στους «κοινωνιολόγους», τους πρώιμους σοσιαλδημοκράτες της αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού. Η δραστήρια πρόεδρος του Συνδέσμου Αύρα Θεοδωροπούλου (1880-1963), για παράδειγμα, ήταν κριτικός και ιστορικός της μουσικής, καθηγήτρια πιάνου και σύζυγος του Σπύρου Θεοδωρόπουλου, ο οποίος μετείχε ως υπουργός στις πρώτες κυβερνήσεις του Βενιζέλου. Στη λόγια μεσοαστική τάξη ανήκε και η ιστορικός Ρόζα Ιωάννου, καθηγήτρια Μέσης Εκπαίδευσης και πρώτη γυναίκα γυμνασιάρχης, σύζυγος του Γιάννη Ιμβριώτη καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εξυπακούεται ότι στο κίνημα δεν μετείχαν γυναίκες αγροτικών και εργατικών στρωμάτων, ενώ από τη νέα μικροαστική τάξη αξιοσημείωτη παρουσία είχαν μόνο οι δασκάλες της Αθήνας και του Πειραιά. Σε κάθε περίπτωση, ο δυτικός προσανατολισμός των Ελληνίδων φεμινιστριών ήταν δεδομένος – ο βενιζελικός εκσυγχρονισμός, άλλωστε, νοούνταν πρώτιστα ως εκδυτικισμός. Από την εσπερία αντλούσαν ιδέες και πρακτικές. Η πρόταξη, για παράδειγμα, του αιτήματος της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα, συμπίπτει με τη συνταγματική κατοχύρωσή της στις ΗΠΑ (1920), ενώ οι σχετικές πρακτικές

προσομοιάζουν με αυτές του αγγλοσαξονικού Woman Suffrage Movement (τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα). Ο Σύνδεσμος, άλλωστε, υπήρξε ευθύς εξαρχής μέλος της International Woman Suffrage Alliance, της μαζικότερης διεθνούς (μα ουσιαστικά δυτικής) φεμινιστικής οργάνωσης. Στο χώρο της εργασίας οι Ελληνίδες φεμινίστριες θα αντλήσουν από τον ευρωπαϊκό σοσιαλισμό, προβάλλοντας την οικοδόμηση θεσμών κοινωνικής πρόνοιας στη θέση της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και αλληλεγγύης. Από τα ηγετικά στελέχη του κινήματος η Μαρία Δεσούπρη, σύζυγος του συνταγματολόγου και σοσιαλιστή ηγέτη Αλέξανδρου Σβώλου, υπήρξε η πρώτη γυναίκα Επιθεωρήτρια Εργασίας, με σημαντική συμβολή στην ανάδειξη των άθλιων συνθηκών εργασίας των γυναικών της εργατικής τάξης στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Παρόμοια, στο χώρο της εκπαίδευσης θα συνδεθούν με τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, την ελληνική εκδοχή του κινήματος της ευρωπαϊκής Νέας Αγωγής. Η Άννα Παπαδημητρίου, συγγραφέας αργότερα του τρίτου κλασικού παιδαγωγικού βιβλίου «Η Νέα Αγωγή», ανήκε στο σκληρό πυρήνα του κινήματος, ενώ ο «Αγώνας της Γυναίκας» γράφεται στη δημοτική γλώσσα, πράγμα ασυνήθιστο για έντυπο της εποχής. Αρκετές φεμινίστριες, τέλος, θα αναπτύξουν αξιοσημείωτη δράση σε κάποιες από τις νεοσύστατες τότε συνδικαλιστικές οργανώσεις, στις νεώτερες δηλαδή δομές συλλογικής δράσης που αντικατέστησαν τα παραδοσιακά σωματεία αλληλοβοήθειας. Η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου και η Όλγα Οικονόμου, δραστήρια μέλη του Συνδέσμου, υπήρξαν από τις σημαντικές παρουσίες του διδασκαλικού συνδικαλισμού.

Παρά όμως την σύνθεση ενός προγράμματος συνολικού, συνεκτικού και ιδεολογικά συμβατού με την συγκυρία, παρά την πολύπλευρη δράση και τις ισχυρές προσπάθειες στον κρατικό μηχανισμό, τα κέρδη του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινήματος απέχουν πολύ από το να θεωρηθούν σημαντικά. Στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης υπήρξαν, βεβαίως, σημαντικές βελτιώσεις: Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 νομοθέτησε την υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών στα δημοτικά, επιχειρώντας να εντείνει μια ήδη διαφανόμενη τάση. Η διαρροή, ωστόσο, παρέμενε ο κανόνας και οι προβλεπόμενες ποινές δεν εφαρμόζονταν. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, η φοίτηση κοριτσιών πύκνωνε διαρκώς και στη Μέση Εκπαίδευση, αλλά τα χωριστά γυμνάσια θηλέων με το διακριτό πρόγραμμα υπογράμμιζαν την αντοχή των παραδοσιακών στερεοτύπων.⁷ Επιτράπηκε επίσης η φοίτηση των γυναικών στα κρατικά διδασκαλεία, ενώ στα πανεπιστήμια η παρουσία φοιτητριών έπαψε να αποτελεί εξαίρεση και να εγείρει τις αντιδράσεις των φοιτητών. Παρ'όλα αυτά, στα 1928, το ποσοστό των γυναικών με γραμματικές γνώσεις έφτανε μόλις το 41% (το οποίο βεβαίως ήταν σημαντική πρόοδος σε σχέση με το 30% του 1920). Η πρώτη πραγματική διεύρυνση της γυναικείας εκπαίδευσης θα έρθει αργότερα, στη δεκαετία του 1960, και φαίνεται να συσχετίζεται με τις ανάγκες της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης μάλλον, παρά με τη δράση του φεμινιστικού κινήματος. Στο χώρο

7. Αναλυτικά για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών βλ. Σιδηρούλα Ζιγώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1933)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986.

της εργασίας η ισομοσθία ανδρών-γυναικών παρέμενε εξαιρεση (επιτεύχθηκε στην εκπαίδευση και σε ορισμένους τομείς της δημόσιας διοίκησης), η νομοθεσία για τις συνθήκες εργασίας διαπνεόταν ακόμη από παραδοσιακές αντιλήψεις περί ηθικής και φιλανθρωπίας υπέρ των «αδυνάμων» (γυναικών και ανηλίκων), ενώ το ανδρικό οχυρό των πολιτικών δικαιωμάτων αποδείχτηκε ακλόνητο. Οι αλληπάλληλες προτάσεις που η επιμονή και οι διασυνδέσεις του Σύνδεσμου έφεραν στη Βουλή απορρίπτονταν με συντριπτική πλειοψηφία. Η απάντηση της βενιζελικής κυβέρνησης στην κορύφωση των φεμινιστικών κινητοποιήσεων για ψήφο (1930), με την απόδοση του δικαιώματος του εκλέγειν αλλά όχι του εκλέγεσθαι μόνο στις εγγράμματες γυναίκες άνω των 30 ετών και μόνο στις δημοτικές εκλογές, ήταν τόσο αναντίστοιχη των προσπαθειών και προσδοκιών, ώστε οδήγησε σε αποστρατεύσεις, εσωστρέφεια και ενδοφεμινιστικές διαμάχες. Ως ειρωνεία της ιστορίας η γυναικεία ψήφος θα θεσμοθετηθεί στην Ελλάδα σε μια συγκυρία που η δημοκρατία ήταν μάλλον «καχεκτική», αν όχι προσχηματική, και το φεμινιστικό κίνημα ουσιαστικά ανύπαρκτο. Στα 1952 οι μετεμφυλιακές κεντροδεξιές κυβερνήσεις ευθυγραμμίστηκαν απρόθυμα στις πιέσεις του ΟΗΕ, η Επιτροπή για τη θέση της Γυναίκας του οποίου προωθούσε στις χώρες-μέλη ειδική σύμβαση για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Υπ' αυτήν την έννοια η ελληνική γυναικεία ψήφος θα μπορούσε να ιδωθεί ως παράπλευρη ωφέλεια των αγώνων του ευρύτερου φεμινιστικού κινήματος της εσπερίας, το οποίο στο μεταξύ είχε εισδύσει στους διεθνείς οργανισμούς στήνοντας ποικίλα θεσμικά προγεφυρώματα.

Στην αναζήτηση ερμηνειών για τη σχετική αποτυχία του φιλελεύθερου μεσοπολεμικού φεμινισμού να προωθήσει αποτελεσματικά τους στόχους του, δύσκολα θα μπορούσε να παραβλεφθεί η εμφανής απουσία μαζικότητας. Το κίνημα ήταν, πράγματι, εξαιρετικά περιορισμένο τόσο ταξικά όσο και γεωγραφικά. Έξω από την Αθήνα μόνο η Θεσσαλονίκη είχε να επιδείξει κάτι περισσότερο από μία ολιγομελή ανενεργή ομάδα, ενώ η ταξική μονομέρεια ενίσχυε βεβαίως την εσωτερική οργανωτική και ιδεολογική συνοχή, αλλά κατέγραφε το όλο εγχείρημα ως υπόθεση των γυναικών της αστικής και μεσοαστικής τάξης. Οι κομμουνίστριες εργάτριες, οι μόνες που θα μπορούσαν ίσως να αναλάβουν ρόλο πολιορκητικού κριού στα λαϊκά στρώματα των πόλεων, θεωρούσαν την αντίθεση των φύλων δευτερεύουσα, η οποία θα επιλυόταν αυτομάτως στον επικείμενο σοσιαλισμό. Αν και ο ισχυρισμός αυτός δεν μπορεί να στηριχθεί επαρκώς θεωρητικά, απηχούσε βεβαιωμένα τις προθέσεις των κομμουνιστών ηγετών. Όταν αργότερα, στα 1944, είχαν την εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα, επέτρεψαν τη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές για την «κυβέρνηση του Βουνού» (ΠΕΕΑ). Όμως παρά τη μαζική συμμετοχή τους, εξελέγησαν μόλις 5 γυναίκες εθνοσύμβουλοι σε σύνολο 207 εθνοσυνβούλων (ποσοστό: 2,5%), εκ των οποίων η μία (η καθηγήτρια Καίτη Ζεύγου) παρεμποδίστηκε από το γραμματέα της οργάνωσής της να συμμετάσχει. Επιβεβαιώθηκε έτσι εμπράκτως πως οι νοοτροπίες είναι βαθιές δομές και παράγουν πολλαπλές αντιστάσεις, εν πολλοίς άρρητες ή ασύνειδες. Για τις παγιωμένες, παραδείγματος χάριν, παραδοχές των λαϊκών στρωμάτων του μεσοπολέμου σχετικά με τη γυναίκα και τις σχέσεις των δύο φύλων, αψευδείς μάρτυρες παραμένουν οι

δημοφιλείς ακόμη σίχιοι του ρεμπέτικου τραγουδιού, που άνθιζε τότε στον Πειραιά.⁸ Λιγότερο άμεσες και αυθεντικές οι αντιδράσεις του αστικού κόσμου (όπως καταγράφονταν στον αθηναϊκό τύπο) έπαιρναν τη μορφή σκωπτικών και εν τέλει απαξιωτικών σχολίων και χαρακτηρισμών για τις διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος.

Οι πολιτικές ευκαιρίες που παρουσιάστηκαν στο κίνημα είναι ένα δεύτερο στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί. Ενώ πράγματι η δεκαετία του 1920 με τη ριζοσπαστικοποίηση ορισμένων τμημάτων του βενιζελισμού και την ανακήρυξη της Α΄ Ελληνικής Δημοκρατίας (1924) θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάλληλη συγκυρία, ό,τι ακολούθησε στη δεκαετία του 1930 –η οικονομική κρίση, η συντηρητική στροφή του Βενιζέλου, η κυριαρχία των αντιβενιζελικών, η παλινόρθωση της Μοναρχίας– κατέστησαν το πλαίσιο κάθε άλλο παρά ευνοϊκό. Την ταφόπλακα έθεσε το φασίζον καθεστώς του Μεταξά, όταν, συνεπές προς την κοσμοθεωρία του, απαγόρευσε τη δράση φεμινιστικών ομάδων και την έκδοση φεμινιστικών εντύπων. Σε τελευταία ανάλυση, ο ελληνικός φεμινισμός του μεσοπολέμου δεν ήταν παρά μία επιμέρους πτυχή του φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού της χώρας που επιχείρησε ο Βενιζέλος ως εκφραστής της επιχειρηματικής μερίδας της αστικής τάξης. Εφόσον αυτός ο εκσυγχρονισμός έμεινε ημιτελής, καθώς μετά την οικονομική κρίση αναδιπλώθηκε οριστικά, μία προωθημένη επιμέρους εκδοχή του, όπως ο φεμινισμός, δεν είχε σοβαρές πιθανότητες επικράτησης. Αν, ωστόσο, οι επιτυχίες του φιλελεύθερου φεμινισμού ήταν πράγματι μικρές σε σχέση με τους στόχους του, παραμένει σημαντική η συνεισφορά του στο ιδεολογικό επίπεδο: Με τις επεξεργασίες του εισήγαγε και στην Ελλάδα το ζήτημα της νομικής ισότητας των δύο φύλων και με τη δράση του συγκρότησε ένα πρότυπο χειραφετημένης γυναίκας και γυναικείας δράσης, στο οποίο θα ανατρέξουν αναζητώντας ταυτότητα και ιστορία οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες της μεταπολίτευσης.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός της μεταπολίτευσης⁹

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός αναπτύχθηκε στη Δύση στα τέλη της δεκαετίας του '60 και απηχεί το πολιτικό, ιδεολογικό και αισθητικό πνεύμα του γαλλικού Μάη

-
8. Χαρακτηριστικοί οι λίγο μεταγενέστεροι σίχιοι του Βασίλη Τσιτσάνη: 'Όταν τα βράδια μες στα κέντρα σε πηγαίνω / κι όλοι τριγύρω σε κοιτάζουνε στα μάτια / να μην τολμήσεις, να προσέξεις, μην τυχόν παρεκτραπείς / γιατί να ξέρεις πως θα παραξηγηθείς. ... Δε θα την πάθω όπως την έχουν πάθει όλοι / γιατί οι γυναίκες όλες είσαστε διαβόλοι / που μας τα κάνετε όλα ρόιδο στην πεζή μας τη ζωή / δε θα με γράψεις για κοροϊδο δηλαδή.
 9. Για τη σύγχρονη μεταπολιτευτική ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος οι ιστορικές μελέτες κάθε άλλο παρά περισσεύουν. Για τις ανάγκες του κεφαλαίου αυτού αντλήσαμε κυρίως από δύο κείμενα της Μαρίας Ρεπούση («Ο χώρος των γυναικών: Πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμος 10, Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα, 2003, σελ. 121-144 και «Το δεύτερο φύλο στην αριστερά», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996, σελ. 121-153).

του '68. Υπ' αυτήν την έννοια, διαφέρει σημαντικά από τον φιλελεύθερο φεμινισμό των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την προγενέστερη ύπαρξη και δράση εκείνου. Διότι προϋποθέτει την αποδοχή και εφαρμογή των βασικών σημείων του προγράμματος τυπικής ισότητας. Πράγματι, στις περισσότερες χώρες της Δύσης η γυναικεία ψήφος ήταν πλέον δεδομένη, η πρόσβαση των κοριτσιών στην εκπαίδευση έτεινε να γενικευτεί, η έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας είχε οριστικά επιβληθεί και η ισομισθία, τυπικά τουλάχιστον, είχε κατακτηθεί. Προϋποθέτει, επίσης, (ο ριζοσπαστικός φεμινισμός) τα τριάντα «ένδοξα χρόνια» της σοσιαλδημοκρατίας (1945-74), τη ραγδαία δηλαδή ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, αποτέλεσμα του οποίου ήταν, ανάμεσα στα άλλα, η εντυπωσιακή διεύρυνση της νέας μικροαστικής τάξης των πόλεων. Οι γόνοι αυτών των μεσοστρωμάτων διαθέτοντας σχετική οικονομική άνεση και υψηλή μόρφωση θα στραφούν σε αιτήματα που ξεπερνούν την ανακατανομή του πλούτου και θα αποτελέσουν την κοινωνική δεξαμενή των νέων κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του '60. Προϋποθέτει, τέλος, τη γενικευμένη πολιτική αναταραχή στα τέλη του '60 (πόλεμος στο Βιετνάμ, επανάσταση στην Κούβα, Άνοιξη της Πράγας, Μάης του '68 κ.τ.ό.), η οποία επέφερε την ιδεολογική ηγεμονία της αριστεράς στους κύκλους της ευρωπαϊκής και αμερικανικής σπουδάζουσας νεολαίας. Μετέχοντας στις ποικιλώνυμες αριστερές οργανώσεις, που διακήρυτταν την ισότητα και εναντιώνονταν στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, οι νεαρές φοιτήτριες θα διαπιστώσουν ότι η ανισότητα των δύο φύλων επιβιώνει και αναπαράγεται πολλαπλά και εντός του αριστερού χώρου. Η θεωρητικοποίηση αυτής της εμπειρίας θα απολήξει στην έννοια της πατριαρχίας. Σε απολύτως αδρές γραμμές το σχήμα αυτό διατείνεται πως εκτός από τον καπιταλισμό, στον οποίο οφείλονται οι ταξικές ανισότητες, υπάρχει και η πατριαρχία, δομή προγενέστερη του καπιταλισμού και άρα ανεξάρτητη από αυτόν, στην οποία οφείλονται οι ανισότητες των δύο φύλων. Αν στην περίπτωση του καπιταλισμού ο αντίπαλος είναι μία κοινωνική τάξη, η αστική, η οποία ιδιοποιείται την υπεραξία των εργαζομένων, στην περίπτωση της πατριαρχίας αντίπαλος είναι ένα φύλο ιστορικά υπεραξιωμένο (άρα: κοινωνικό φύλο), οι άνδρες, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, οι οποίοι ευθύνονται για (και επωφελούνται από) την απαξίωση του γυναικείου φύλου. Ο αγώνας συνεπώς για την κατάλυση της πατριαρχίας και τη χειραφέτηση της γυναίκας μπορεί και πρέπει να γίνει πριν ή παράλληλα και πάντως ανεξάρτητα από τον αγώνα για την ανατροπή του καπιταλισμού.

Η εισαγωγή του ριζοσπαστικού φεμινισμού στην Ελλάδα γίνεται στα τέλη της δεκαετίας του '70 από μικρές αυτόνομες ομάδες νεαρών γυναικών μεσοαστικής καταγωγής, υψηλής μορφωτικής σκευής και αριστερής πολιτικής ιδεολογίας. Οι επιφανέστερες από αυτές είχαν προσφάτως επιστρέψει από σπουδές στην Εσπερία (κυρίως τη Γαλλία) και ήταν έντονα επηρεασμένες από τις εκεί συναφείς διεργασίες. Ως βασικό μέσο έκφρασης προκρίθηκαν τα ειδικά περιοδικά – βραχύβια συνήθως, όσο και η πυκνή λειτουργία της αντίστοιχης ομάδας. Τα έντυπα «Σκούπα» (1979-81) και «Κατίνα» (1987) οριοθετούν αντίστοιχα την αρχή και το τέλος των έντονων

διεργασιών. Ο παλιός στόχος του φιλελεύθερου φεμινισμού, η έξοδος της γυναίκας στο δημόσιο χώρο, παραμένει και αναβαθμίζεται: να ολοκληρωθεί η τυπική και να επιτευχθεί η ουσιαστική ισοτιμία των δύο φύλων (από εδώ πηγάζει και το αίτημα των ποσοτώσεων στις εκλογές, το οποίο προκάλεσε αρκετές ενδοφεμινιστικές αντιπαραθέσεις). Στο στόχαστρο, όμως, τίθεται κυρίως αυτή καθεαυτή η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Πριν καταγραφούν στο δημόσιο χώρο οι εξουσιαστικές σχέσεις έχουν ήδη δομηθεί εντός της οικίας, εκφράζονται με καταμερισμό εργασίας αλλά και με συμβολική και σωματική βία και δεν πρόκειται να επιλυθούν όσο νοηματοδοτούνται ως προσωπικά ζητήματα. Το προσωπικό συνεπώς είναι εξόχως πολιτικό. Ακόμα και το απολύτως προσωπικό: το ίδιο το γυναικείο σώμα αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο έκφρασης της πατριαρχίας. Η γυναίκα-σύζυγος δεν ελέγχει τη ζωή της, δεν ελέγχει το όνομά της, επειδή δεν ελέγχει το σώμα της. Δεν αποφασίζει αυτή τότε και αν θα γίνει μητέρα (κάποιες φορές ούτε με ποιον). Ακόμη και στην ίδια τη σεξουαλικότητά της υιοθετεί το ανδρικό βλέμμα. Ως συνέπεια αυτής της ανάγνωσης έρχονται στο κέντρο του ενδιαφέροντος και ανάγονται σε βασικές στοχεύσεις πτυχές που έως τότε καλύπτονταν απ' το πέπλο της ντροπής και παρέμεναν στο ημίφως της ιδιωτικότητας: ο εντοπισμός, η ανάδειξη και η εξάλειψη της ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης, η διάδοση της αντισύλληψης και η νομιμοποίηση των αμβλώσεων, η παραδειγματική τιμωρία των βιαστών, η γνώση των λειτουργιών του σώματος και η ανακάλυψη της γυναικείας σεξουαλικότητας. Θέματα, δηλαδή, ταμπού σε μια χώρα με ισχυρή την επίδραση της εκκλησίας και των παραδοσιακών ηθών, η οποία είχε επιπλέον ξεκοπεί παντελώς στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες από τις ευρωπαϊκές κοινωνικές διεργασίες. Μόνο η έκρηξη των ιδεολογικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων που ονομάστηκε Μεταπολίτευση θα μπορούσε να αντέξει τη μεταφύτευση ενός τόσο ρηξικέλευθου λόγου.

Οι αντοχές δοκιμάστηκαν αρχικά στο πιο συγγενικό πεδίο: τις τρεις μεγάλες και πανελλαδικά δικτυωμένες γυναικείες οργανώσεις των τριών αριστερών πολιτικών κομμάτων της περιόδου. Από το 1979 ήδη, αν και όχι χωρίς αντιστάσεις και συγκρούσεις, δεξιώθηκε τις νέες επεξεργασίες η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, που διατηρούσε πολλαπλές σχέσεις με το ΚΚΕ εσωτερικού. Ακολούθησε σύντομα (1982) η Ένωση Γυναικών Ελλάδος του ΠΑΣΟΚ, ενώ στα τέλη της περιόδου (1987) άρχισε να συνομιλεί με τις νέες ιδέες και η, αρχικά ιδιαίτερος αρνητική, Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος του ΚΚΕ. Αν ο χώρος της ανανεωτικής αριστεράς λειτουργήσε πράγματι ως φυτώριο προωθημένων ιδεών, η ΕΓΕ ήταν αυτή που με τις προσπάθειες της αφενός στα λαϊκά στρώματα και αφετέρου στην πολιτική εξουσία (πρόεδρος ήταν η Μαργαρίτα Παπανδρέου σύζυγος του τότε πρωθυπουργού), μετέτρεψε κρίσιμες πτυχές του νέου λόγου σε νομική και κοινωνική πραγματικότητα. Η σημαντικότερη επιτυχία ήταν ασφαλώς η ριζική αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου (1983), το οποίο, παρά τη συνταγματική επιταγή της ισότητας (Σύνταγμα του 1975), διατηρούσε ακέραίες τις παραδοσιακές του ρυθμίσεις. Σύμφωνα με αυτές ο άνδρας είναι η κεφαλή της οικογένειας και ως εκ τούτου διαθέτει το δικαίωμα απόφασης για

κάθε πτυχή του οικογενειακού βίου, αλλά φέρει επίσης την ευθύνη για την επιβίωση της οικογένειας (διατηρώντας το δικαίωμα να ζητήσει προίκα ως ελάφρυνση). Στη γυναίκα δεν αναγνωρίζεται αυτόνομη γνώμη και υπόσταση, πράγμα που εκφράζεται τόσο συμβολικά (π.χ. στην αλλαγή του επωνύμου της μετά το γάμο), όσο και υλικά: στην απαγόρευση να ασκήσει οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα χωρίς τη συναίνεση του συζύγου της. Η επιτυχής εστίαση στο οικογενειακό δικαίο επέτρεψε στη συνέχεια να αναδειχθούν και οι πιο «προσωπικές» θεματικές, με πλέον κεντρική τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων. Μετά από προωθημένες για τα δεδομένα του φεμινισμού κινητοποιήσεις¹⁰ και έντονες ιδεολογικές συγκρούσεις, κυρίως με το χώρο της εκκλησίας, υπερψηφίστηκε εν τέλει, στα 1986, το σχετικό νομοσχέδιο.

Όπως συμβαίνει με όλα τα πετυχημένα κινήματα, το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, με τη συγκρότηση και δράση του στις δύο κρίσιμες περιόδους της νεώτερης ιστορίας μας, αναμόρφωσε σημαντικά την ελληνική πολιτεία και κοινωνία. Αξιοποιώντας τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις πολιτικές ευκαιρίες (ιδιαίτερως τη ρευστότητα και τον αδιαμόρφωτο ριζοσπαστισμό της μεταπολίτευσης¹¹) μετακίνησε στην Ελλάδα, κατάλληλα επεξεργασμένες, τις ευρύτερες ευρωπαϊκές τάσεις στο γυναικείο ζήτημα. Σήμερα έχουν αρθεί στο σύνολό τους τα θεσμικά και αρκετά από τα κοινωνικά εμπόδια που περιόριζαν τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτισμική, οικονομική, πολιτική και κοινωνική παρουσία και δράση. Η πιο σημαντική, ωστόσο, επιτυχία του ελληνικού φεμινισμού, πιο σημαντική και από τις ευνοϊκές νομικές ρυθμίσεις που προώθησε, πιο σημαντική και από τις θεσμικές του κατακτήσεις, είναι χωρίς αμφιβολία οι καιρίες βολές του στις παραδοσιακές νοοτροπίες, όσες αφορούν την ταυτότητα της γυναίκας και τις σχέσεις των δύο φύλων. Το τίμημα της σχετικής επιτυχίας ήταν η εξασθένηση του φεμινιστικού κινήματος – ανυπαρξία σχεδόν μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90.¹² Οι παραδοσιακές λογικές, ωστόσο, επιβιώνουν

10. Η εκστρατεία για τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων ξεκίνησε δυναμικά στα 1983, με πρωτοβουλία της Αυτόνομης Κίνησης Γυναικών. Κλήθηκαν όλοι οι κοινωνικοί και επαγγελματικοί φορείς να πάρουν θέση στο ζήτημα, ενώ 500 γυναίκες υπέγραψαν πως, εν γνώσει του νόμου και των συνεπειών του, έχουν κάνει μία ή περισσότερες εκτρώσεις. Επτά από αυτές (οι «επώνυμες») κλήθηκαν σε ανάκριση, πράγμα που έγινε αφορμή για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στα προπύλαια, όπου κυριάρχησαν τα χαρακτηριστικά συνθήματα: «Έξω οι νόμοι από το κορμί μας» και «Όλες είμαστε παράνομες». Βλ. Ρεπούση, «Ο χώρος των γυναικών...», ό.π.

11. Παρότι τριτοκοσμικά προσανατολισμένος, ο ριζοσπαστισμός της μεταπολίτευσης δεξιάθηκε καιρίες κοινωνικές λογικές του ευρύτερου κύματος ριζοσπαστισμού που εκδηλώθηκε στη Δύση με το κίνημα του '68, βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.

12. Ανυπαρξία, που ελάχιστα διασκεδάζεται από σποραδικές εκδηλώσεις, όπως η δημόσια διαμαρτυρία γυναικών της Αθήνας στην Αμάρυνθο της Εύβοιας για τον βιασμό της δεκαεξάχρονης μαθήτριας από τέσσερις συμμαθητές της και τις εμφανείς διαθέσεις συγκάλυψης του ζητήματος από την τοπική κοινωνία.

(και κάποιες φορές αναβιώνουν) ποικιλότητα, άλλοτε σε άνδρες που αναζητούν τα απολεσθέντα προνόμια και την ανάκτηση της αυτοεκτίμησής τους στην άσκηση ελέγχου (φυσικής και συμβολικής βίας) στη γυναίκα, και άλλοτε σε γυναίκες, οι οποίες από κοινωνικό κομφορμισμό, φόβο της ελευθερίας ή οικονομικές επιδιώξεις, οχυρώνονται πίσω από παραδοσιακές νόρμες. Στο πεδίο αυτό την απουσία φεμινιστικού κινήματος υποκαθιστά εν μέρει η θεσμική γυναικεία ισχύς που στο μεταξύ αποκτήθηκε. Οι σπουδές φύλου (Gender Studies), για παράδειγμα, ή ευρωπαϊκά προγράμματα ευαισθητοποίησης, όπως το παρόν, θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σημαντικά. Σε τελευταία, βεβαίως, ανάλυση η επιδίωξη και προάσπιση της ουσιαστικής ισοτιμίας των δύο φύλων (ισοτιμία στη διαφορά) επαφίεται στις καθημερινές επιλογές και πρακτικές όλων μας, γυναικών και ανδρών.

